

Володимир Олександрович Шевела

Кафедра конституційного права України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна
<https://orcid.org/0009-0008-6193-0638>

ПАРАДОКС АНТИПОПУЛІЗМУ: ВІДТВОРЕННЯ ПОПУЛІСТСЬКОЇ ЛОГІКИ В АНТИПОПУЛІСТСЬКИХ СТРАТЕГІЯХ

Анотація. Актуальність дослідження зумовлена посиленням впливу популізму на конституційні демократії та потребою оцінити не лише загрози, які він створює для верховенства права, а й ризики, що виникають у процесі правової протидії йому. У статті розглянуто ситуацію, за якої антипопулістські стратегії, спрямовані на захист демократичного ладу, можуть відтворювати популістську логіку через поділ політичного простору на «захисників демократії» і «ворогів демократії», моралізацію конфлікту, делегітимацію опонентів, селективне застосування права та виправдання відступу від процедур політичною доцільністю. Метою дослідження є теоретико-правова концептуалізація парадоксу антипопулізму та визначення критеріїв, які дозволяють відмежувати легітимний конституційний самозахист демократії від практик, що самі набувають популістських ознак. Для досягнення цієї мети використано діалектичний, системний, формально-юридичний, порівняльно-правовий методи та метод правового моделювання. Отримані результати полягають у встановленні того, що правомірність антипопулістської реакції залежить не від її жорсткості, а від збереження політичного плюралізму, процедурної справедливості, загальності правових норм, судового контролю та недопущення оцінки політичного актора як загрози поза аналізом його конкретних дій. Доведено, що ефективна протидія популізму має бути спрямована на факти конкретних порушень правових процедур, тиску на незалежні інституції або підриву виборчого процесу, а не на моральне вилучення певної політичної сили чи її прихильників із демократичного поля. Обґрунтовано, що популізм не може автоматично розглядатися як стан винятку, оскільки така позиція відкриває шлях до нормалізації надзвичайних практик і перетворення права на інструмент політичного результату. Практична цінність дослідження полягає в можливості використання запропонованих критеріїв для оцінки законодавчих, судових, адміністративних і дискурсивних механізмів реагування на популістські виклики, а також для запобігання трансформації захисту демократії у форму політично вмотивованого обмеження прав, свобод і політичної конкуренції.

Ключові слова: конституційний лад; популізм; народний суверенітет; верховенство права; *militant democracy*; політичний плюралізм; обмеження політичних прав.

Volodymyr O. Shevela

Department of Constitutional Law of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0008-6193-0638>

THE PARADOX OF ANTIPOPULISM: THE REPRODUCTION OF POPULIST LOGIC IN ANTIPOPULIST STRATEGIES

Abstract. *The relevance of the study is determined by the increasing influence of populism on constitutional democracies and by the need to assess not only the threats it creates for the rule of law, but also the risks that arise in the process of legal counteraction to it. The article examines a situation in which antipopulist strategies aimed at protecting the democratic order may reproduce populist logic through the division of political space into «defenders of democracy» and «enemies of democracy», the moralization of conflict, the delegitimation of opponents, the selective application of law, and the justification of departures from procedures by political expediency. The purpose of the study is the theoretical and legal conceptualization of the paradox of antipopulism and the determination of criteria that make it possible to distinguish the legitimate constitutional self-defense of democracy from practices that themselves acquire populist features. To achieve this purpose, the dialectical, systemic, formal-legal, comparative-legal methods and the method of legal modelling were used. The obtained results consist in establishing that the lawfulness of an antipopulist response depends not on its severity, but on the preservation of political pluralism, procedural justice, the generality of legal norms, judicial control, and the inadmissibility of assessing a political actor as a threat outside the analysis of its specific actions. It is proved that effective counteraction to populism must be directed at facts of specific violations of legal procedures, pressure on independent institutions, or undermining of the electoral process, and not at the moral removal of a particular political force or its supporters from the democratic field. It is substantiated that populism cannot automatically be regarded as a state of exception, since such a position opens the way to the normalization of extraordinary practices and the transformation of law into an instrument of political result. The practical value of the study lies in the possibility of using the proposed criteria to assess legislative, judicial, administrative, and discursive mechanisms of responding to populist challenges, as well as to prevent the transformation of the defense of democracy into a form of politically motivated restriction of rights, freedoms, and political competition.*

Keywords: *constitutional order; populism; popular sovereignty; rule of law; militant democracy; political pluralism; restriction of political rights.*

ВСТУП

Упродовж останніх десятиліть популізм утвердився як один із ключових викликів для сучасних конституційних демократій, що зумовило його активне дослідження не лише в межах політичної теорії, а й у сфері юриспруденції. У правничому дискурсі популізм дедалі частіше розглядається крізь призму його впливу на принцип верховенства права, стабільність правових інститутів і гарантії основополож-

них прав і свобод. Особливе занепокоєння викликає тенденція до інструменталізації права в інтересах політичної доцільності, що супроводжується спрощенням складних правових питань і делегітимацією незалежних інституцій, зокрема судової влади.

Водночас, попри значну кількість досліджень, популізм залишається концептуально багатовимірним явищем і в правовій площині. Він може проявлятися як форма політичного тиску на правотворчі та правозастосовні процеси, як риторична стратегія делегітимації інституційних обмежень влади, а також як спосіб переосмислення джерел правової легітимності через апеляцію до «волі народу» як безпосереднього та безумовного критерію правомірності. Така редукція складної системи стримувань і противаг до одномірного уявлення про народний суверенітет створює ризики для належного поєднання принципу народного суверенітету з інституційними гарантіями його правового обмеження.

На цьому тлі особливої актуальності набуває аналіз новітньої трансформації популізму, яка проявляється в парадоксальному явищі відтворення його логіки в межах антипопулістського дискурсу. У сучасних правових і політичних практиках боротьба з популізмом дедалі частіше здійснюється із використанням інструментів, що самі по собі мають ознаки популістської риторики. Зокрема, апеляції до необхідності «захисту демократії» або «порятунку правової держави» інколи супроводжуються спрощеним протиставленням «відповідальних інституцій» та «небезпечних політичних сил», що відтворює класичну дихотомію «ми – вони».

У правовому вимірі це може проявлятися, зокрема в тенденції до виправдання виняткових або надзвичайних заходів, спрямованих на обмеження діяльності популістських акторів, які можуть включати розширене тлумачення повноважень органів державної влади, звуження процесуальних гарантій або посилення дисципліни виконавчої влади. Хоча такі кроки часто обґрунтовуються необхідністю захисту конституційного ладу, вони водночас можуть підривати самі принципи верховенства права, на яких цей лад ґрунтується.

Таким чином, формується парадоксальна ситуація, за якої антипопулізм, спрямований на захист правових і демократичних інституцій, потенційно відтворює ті самі практики їх ерозії, що й популізм. Це дозволяє говорити про феномен «антипопулістського популізму» як специфічної форми правового та політичного дискурсу, в якому межа між легітимним захистом конституційного порядку та його поступовим розмиванням стає дедалі менш визначеною.

Зазначений парадокс має глибокі наслідки для теорії та практики права. По-перше, він ставить під сумнів традиційне протиставлення популізму як загрози та антипопулізму як засобу її нейтралізації, демонструючи їхню взаємну залежність і структурну подібність. По-друге, він актуалізує проблему меж допустимого втручання держави в політичний процес під приводом захисту демократичного

ладу. По-третє, він порушує питання про критерії розмежування легітимної правової реакції на популізм і таких заходів, що самі по собі можуть мати антиправовий або антидемократичний характер.

Незважаючи на зростаючий інтерес до взаємозв'язку популізму та права, феномен відтворення популістської логіки в антипопулістських правових стратегіях залишається недостатньо дослідженим. Існуючі наукові підходи здебільшого зосереджуються на аналізі негативного впливу популізму на правову систему (К. Мудде) [1] або на обґрунтуванні необхідності інституційного стримування популізму (Я.-В. Мюллер) [2], тоді як питання про межі та ризики такого обмеження в контексті антипопулістських правових стратегій, зокрема їх відповідності принципу верховенства права, часто залишаються поза увагою.

У цьому контексті *метою* даного дослідження є теоретико-правова концептуалізація парадоксу антипопулізму через аналіз механізмів, за допомогою яких правові інструменти боротьби з популізмом можуть набувати ознак популістської практики. Досягнення цієї мети передбачає: (1) уточнення понятійного апарату популізму в юридичному контексті; (2) дослідження впливу популістських і антипопулістських наративів на правотворчість і правозастосування; (3) концептуалізацію меж між легітимним правовим реагуванням на популізм і такими формами антипопулістської діяльності, які внаслідок використання спрощених дихотомій, делегітимації опонентів і розширення дискреції влади самі трансформуються в різновид популістської практики.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Дослідження парадоксу антипопулізму як політико-правового феномену передбачає використання комплексу загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, що забезпечують системний аналіз взаємодії популістських і антипопулістських практик у межах конституційної демократії.

Матеріальну основу дослідження становлять праці сучасних науковців, присвячені проблематиці популізму, його впливу на функціонування демократичних інститутів і принцип верховенства права, а також дослідження у сфері конституціоналізму. Особлива увага приділяється підходам до розуміння популізму як «тонкої ідеології», політичного стилю та дискурсивної логіки, а також роботам, у яких аналізуються правові механізми реагування на популістські виклики.

Методологічну основу становить *діалектичний* метод, що дозволяє розглядати популізм і антипопулізм як взаємопов'язані явища, виявляючи суперечності антипопулістських стратегій і їх здатність відтворювати популістську логіку в процесі правового реагування.

Метод *системного аналізу* використовується для дослідження правових механізмів протидії популізму як елементів цілісної системи забезпечення верховенства права. *Порівняльно-правовий* метод дає змогу проаналізувати різні під-

ходи до обмеження популістських практик, зокрема в межах концепції *militant democracy*, та оцінити їх відповідність принципам конституціоналізму.

Формально-юридичний метод застосовується для уточнення змісту базових категорій («популізм», «антипопулізм», «верховенство права») та визначення критеріїв розмежування легітимних правових засобів протидії популізму і практик, що в процесі їх реалізації набувають ознак популістської діяльності.

Метод правового моделювання використовується для формування теоретичної конструкції таких критеріїв і концептуалізації парадоксу антипопулізму як ситуації, в якій правові інструменти захисту конституційного ладу можуть трансформуватися у форму популістської практики.

Таким чином, поєднання зазначених методів забезпечує комплексний аналіз досліджуваної проблеми та формує підґрунтя для визначення меж і ризиків правового реагування на популізм.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Популізм – комплексне явище, яке складно піддається точному дефінуванню через закладену в його суть еклектичність. Популістські рухи можуть бути як етатистськими (як, наприклад, класичні в середині ХХ ст. в країнах Латинської Америки або сучасні ліві), так і неоліберальними (1980–1990 рр. в Латинській Америці та деяких європейських країнах), можуть бути прихильниками соціального та культурного лібералізму (як у Нідерландах у 2000–2010 рр.) або атакувати його (як, наприклад, в Угорщині останні п'ятнадцять років). К. Мудде, один із ранніх і досі основних дослідників популізму, в процесі тривалої дискусії з Я. Єгерсом – науковцем Університету Антверпена і автором докторської дисертації на тему *'De Stem van het Volk? Een Onderzoek naar Populistische Retoriek bij de Vlaamse Politieke Partijen'* («Голос народу? Дослідження популістської риторики у фламандських політичних партіях»), визначив популізм як ідеологію, що представляє суспільство у вигляді двох відокремлених, однорідних і антагоністичних груп – «звичайний народ» і «корумпована еліта», і політика при цьому має бути вираженням *volonté générale* звичайного народу [1, с. 543]. Популісти заявляють, що їх мета – відновити реальну владу народу, при цьому сповідують онтологічне й антипроцедурне розуміння «народу» і «більшості» [3, с. 189]. Такий підхід виливається в розуміння демократії, як системи, в якій важливим є не те, як функціонують процедури та правова система, а те, хто персонально має владу або використовує цю систему процедур. У політологічних наукових колах таке явище називається «дискримінаційний легалізм» – коли процедури або юридична машина застосовуються лише до опонентів [4, с. 21]. У такому разі дійсно юридична архітектура не має значення, адже вона заточена лише на обслуговування політичних рішень. Зрозуміло, що із концепцією верховенства права така парадигма сприйняття суспільства і державних інститутів не має нічого спільного. Адже основними компонентами верховенства права є рівність усіх перед за-

коном і недискримінаційне застосування правових норм незалежно від політичної доцільності чи належності до тієї чи іншої соціальної групи. Крім того, верховенство права передбачає інституційну незалежність судової влади, стабільність правових процедур та їхню передбачуваність для всіх суб'єктів правовідносин. Відтак підміна процедурного підходу до демократії персоналізованим розумінням влади неминує веде до ерозії правових інститутів і підриву довіри до держави як гаранта справедливості.

Загалом ідея реакції конституційної системи держави на загрозу демонтажу або істотної шкоди не є новою. Є логічним, що будь-який спосіб або форма державного правління має захищатися від тих, хто на неї посягає. У цьому як демократичні, так і антидемократичні режими рівні. І демократичні держави, починаючи із другої чверті XX ст., більш або менш успішно застосовують неоднакові інструменти реагування залежно від власних конституційних традицій і рівня інституційної стійкості. Щонайменше дискусія щодо таких інструментів почалася саме в той період. У цьому контексті особливого значення набуває концепція *militant democracy*, теоретично обґрунтована К. Льовенштайном. Її сутність полягає у визнанні права демократичної держави на самозахист від політичних сил, які використовують демократичні процедури для підриву самої демократії [9, с. 429]. Такий підхід передбачає можливість запровадження обмежень щодо політичних партій, свободи вираження поглядів або участі у виборах за умови, що ці обмеження спрямовані на захист конституційного ладу.

Найбільш розвиненою моделлю реалізації цієї концепції традиційно вважається практика Німеччини, де інструменти протидії інституціоналізовані на рівні Основного Закону [10]. Зокрема, можливість заборони політичних партій, які становлять загрозу вільному демократичному ладу, реалізується через рішення Федерального конституційного суду Німеччини. У цьому контексті показовим є рішення КРД–Verbot (Рішення про заборону комуністичної партії Німеччини), ухвалене ФКС у 1956 році, яке можна інтерпретувати як приклад адекватної інституційної реакції на реальну загрозу конституційному ладові. На відміну від багатьох сучасних антипопулістських стратегій, що нерідко відтворюють спрощену дихотомію «народ – вороги народу», даний кейс ґрунтувався на юридично верифікованій оцінці цілей і діяльності Комуністичної партії Німеччини в умовах Холодної Війни. Суд, ґрунтовно дослідивши історію КПП, значення Потсдамської угоди, загальну цільову спрямованість КПП, визнання КПП марксизму-ленінізму як керівну ідеологію до політичної діяльності, вчення про пролетарську революцію та диктатуру пролетаріату, констатував несумісність державного та суспільного устрою диктатури пролетаріату з вільним демократичним основним ладом (*'Die Unvereinbarkeit des Staats- und Gesellschaftsbildes der Diktatur des Proletariats mit der freiheitlichen demokratischen Grundordnung'*) [11].

У цьому рішенні ФКС здійснив винятково детальну й багаторівневу реконструкцію як ідеологічних засад, так і практичної діяльності КПП, послідовно

аналізуючи кожен висунутий аргумент у світлі вимог ст. 21 ч. 2 Основного Закону. Суд не обмежився формальним зіставленням програмних положень партії з конституційними принципами, а фактично піддав їх комплексній доктринальній інтерпретації, включно з історичним контекстом, організаційною структурою та політичною практикою. Такий підхід дозволив не лише встановити наявність антиконституційної спрямованості, але й обґрунтувати її через системне зіставлення теоретичних установок марксизму-ленізму з концепцією «вільного демократичного основного порядку». У цьому сенсі рішення демонструє високий рівень аргументаційної насиченості: кожне заперечення сторони захисту було ретельно розглянуте, співвіднесене з доказовою базою та включене до загальної логіки висновку, що свідчить про прагнення суду до максимальної верифікації власної позиції й мінімізації ризику довільного обмеження політичного плюралізму. У контексті теми дослідження важливим є те, що ФКС обґрунтував необхідність заборони КПН як превентивного заходу в межах моделі *militant democracy* (*streitbare Demokratie*) (п. 140) [11].

Таким чином, цей прецедент демонструє, що за наявності емпірично підтверджені загрози та чітких правових критеріїв юридичні механізми протидії популізму можуть виступати раціональною формою самозахисту демократичного режиму, не редукуючи політичну конкуренцію до маніхейського протиставлення.

Із наведеного вбачається, що антипопулістська реакція має супроводжуватися високими стандартами доказування, процедурними гарантіями та судовим контролем, що дозволяє зберігати баланс між необхідністю захисту демократії та дотриманням принципу верховенства права. У цьому випадку обмеження популістських або радикальних акторів не є результатом політичної доцільності, а здійснюється в суворо формалізованому правовому порядку.

Натомість у правових системах із менш жорстко інституціоналізованими механізмами *militant democracy*, зокрема у Сполучених Штатах Америки, переважає підхід, орієнтований на максимальний захист свободи слова та політичної конкуренції.

У цьому контексті показовою є практика Верховного Суду США, яка послідовно надає пріоритет свободі слова навіть у випадках радикальних або відверто антидемократичних висловлювань. Так, у справі *Brandenburg v. Ohio* (1969) йшлося про лідера Ку-Клукс-Клана в Огайо К. Бранденбурга, який запросив журналістів на зібрання, під час якого учасники виголошували расистські й антиурядові заяви, згадували можливість «помсти» проти уряду, спалювали хрест. Бранденбурга було засуджено судом першої інстанції та підтверджено апеляцією відповідно до закону штату Огайо, який забороняв пропаганду насильства як засобу політичних змін. Однак Верховний Суд США скасував вирок, сформулювавши ключовий стандарт, відповідно до якого держава може обмежувати політичну мову лише тоді, коли вона спрямована на підбурювання до неминучого проти-

правного насильства (*'imminent lawless action'*) й є здатною спричинити таку дію. Це рішення фактично легітимувало захист навіть екстремістських позицій, якщо вони не переходять у безпосередній заклик до дії. Аналогічно у справі *National Socialist Party of America v. Village of Skokie* (1977) було дозволено проведення маршу неонацистської організації, незважаючи на його очевидно провокативний характер, виходячи з того, що Перша поправка до Конституції США захищає навіть глибоко образливі форми політичного вираження. У справі *Texas v. Johnson* (1989) Суд визнав спалення державного прапора формою символічного мовлення, що підпадає під конституційний захист.

Таким чином, сукупно ці рішення демонструють, що в американській правовій традиції навіть крайні форми політичного вираження розглядаються як частина захищеного дискурсу, якщо вони не перетинають вузько окреслену межу прямого підбурювання до насильства. Навіть радикальні або популістські рухи, як правило, не підлягають превентивним обмеженням, якщо їхня діяльність не переходить у сферу прямого порушення закону. Є підстави вважати, що така модель, напевно, базується на припущенні, що відкритий політичний процес і конкуренція ідей є більш ефективним засобом нейтралізації популістських загроз, ніж їх інституційне обмеження. Водночас це підвищує ризики ерозії демократії через поступову делегітимацію інституцій зсередини.

Порівняння зазначених підходів дозволяє виявити ключову дилему конституціоналізму: необхідність одночасного забезпечення відкритості політичного процесу та його захисту від акторів, які заперечують самі правила цієї відкритості. У цьому сенсі концепція *militant democracy* може розглядатись як спроба інституційно врегулювати цю напругу. Видається, що американська модель демонструє надмірно максималістське розуміння свободи слова. Так, можна погодитися, що, з одного боку, ризик зловживань держави небезпечніший, ніж радикальна мова, «ринок ідей» здатен сам коригувати крайнощі, проте нам видається, що тут є недооцінка кумулятивного впливу екстремістського дискурсу та його здатності підірвати демократичні інститути не лише через негайне насильство. І європейський континент має такий досвід. Не думаємо, що неможливо знайти середину між надмірним втручанням у політичне життя та всюдозволеністю, мотивуючи це формою символічного мовлення. Безумовно, ми оперуємо тонкою та делікатною матерією, інтенсивно пронизаною оціночними категоріями, що обтяжує як її теоретичну інтерпретацію, так і емпіричний аналіз, і в цьому криється головна загроза неадекватності реакції на популізм, і гірше того – трансформація антипопулістських практик у популізм.

Подальший аналіз феномену популізму в правовому вимірі вимагає переходу до виявлення механізмів, за допомогою яких боротьба з популізмом може трансформуватися у відтворення його власної логіки. Йдеться не лише про зовнішню подібність риторичних стратегій, а про глибшу структурну конвергенцію, що про-

являється в зміні функціонального призначення права в системі конституційної демократії.

Як було вище зазначено, популізм у концепції К. Мудде постає як «тонка ідеологія», яка редукує складну соціально-політичну реальність до протиставлення «чистого народу» та «корумпованої еліти». Водночас, як аргументує Я.-В. Мюллер у праці *What Is Populism?*, визначальною ознакою популізму є антиплюралізм – заперечення легітимності політичної опозиції та претензія на ексклюзивне представництво «справжнього народу» [2, с. 20–21]. Яскравим прикладом подібної популістської логіки в сучасній політиці є риторика 45-го і 47-го президента США – Д. Трампа. Зокрема, під час виступу на *Republican National Convention 2016* він заявив: «Ніхто не знає систему краще за мене, і саме тому лише я можу її виправити» [5]. Це висловлювання концентровано відображає ключову рису популізму – претензію на ексклюзивне представництво «народу». Трамп не позиціонує себе як одного з учасників політичного процесу, а як єдиного суб'єкта, здатного виразити та реалізувати справжню волю народу.

У такий спосіб відтворюється механізм *pars pro toto*, коли індивідуальна позиція або позиція окремої групи ототожнюється з інтересами всього суспільства. Водночас інші політичні актори та інституції імпліцитно делегітимізуються, оскільки постають або як некомпетентні, або як частина «проблемної системи». Таким чином, політичний конфлікт подається не як нормальна конкуренція альтернатив у межах плюралістичної демократії, а як протистояння між «справжнім представником народу» та неефективною чи корумпованою елітою. Це, своєю чергою, повністю відповідає антиплюралістичній природі популізму, в якій заперечується легітимність політичної опозиції як такої.

Зважаючи на наведене, у межах цього дослідження антипопулізм пропонується розглядати як комплексну політико-правову категорію, що охоплює сукупність інституційних, нормативних і дискурсивних засобів, за допомогою яких конституційна система реагує на популістські виклики. Йдеться не лише про формально закріплені правові механізми (законодавчі обмеження, судовий контроль, процедури імпічменту тощо), але й про ширший спектр практик, включаючи адміністративні рішення, інтерпретаційні підходи правозастосовних органів і публічну риторику державних інституцій.

У цьому сенсі антипопулізм виступає як функціональний елемент забезпечення стабільності конституційного ладу, спрямований на нейтралізацію загроз, пов'язаних із підривом принципу верховенства права, ерозією інституційної автономії та делегітимацією механізмів демократичного стримування і протидії.

Водночас антипопулізм не є нормативно нейтральним феноменом: залежно від характеру застосовуваних засобів і їх відповідності базовим принципам правової держави, він може як зміцнювати конституційний порядок, так і трансформуватися у форму політично вмотивованого втручання, що відтворює логіку самого

популізму. Антипопулізм доцільно концептуалізувати не як однозначно позитивну або негативну реакцію, а як динамічний інструмент правового та політичного реагування, оцінка якого залежить від ступеня його відповідності певним принципам і критеріям.

У вересні 2022 року 46-й президент США Дж. Байден у Філадельфії заявив, що «Республіканці MAGA представляють екстремізм, який загрожує самим основам нашої республіки» [6]. У цьому формулюванні важливими є дві речі. По-перше, відбувається чітке виділення певної групи як носія загрози, а не просто політичного опонента. По-друге, ця група описується не як одна з легітимних позицій у межах демократичного процесу, а як сила, що стоїть поза ним.

З точки зору класичного підходу Я.-В. Мюллера, це ще не є повноцінним популізмом, оскільки Байден не стверджує, що лише він представляє «справжній народ». Однак виходячи із вищезазначеної логіки, тут уже проявляються ключові елементи антипопулістського популізму: *дихотомізація* («захисники демократії» vs «екстремісти, що їй загрожують»), *моралізація політики* (конфлікт подається не як політична конкуренція, а як боротьба за виживання системи), *делегітимація частини опонентів* (певна політична позиція виводиться за межі «нормального» політичного процесу). Саме тут антипопулізм починає наближатися до популістської логіки: замість процедурного підходу (де всі актори апріорі легітимні) формується нормативна межа політичної допустимості, яка має політичне, а не суто правове походження. Антипопулізм набуває рис популізму не тоді, коли він протидіє популістам, а тоді, коли він починає діяти за тією ж логікою – через дихотомізацію, моралізацію та делегітимацію опонента. І в цьому найбільша загроза – з одного боку необхідно дати чітку відповідь тим, хто посягає на основи демократичного ладу, з іншого – інституція, що має давати таку відповідь, істотно обмежена в засобах протидії. Для успішної протидії популізму необхідно виробити таку форму реагування, яка, не виходячи за межі правових стандартів і плюралістичного дискурсу, здатна забезпечити ефективну політичну комунікацію, не скочуючись при цьому до спрощених дихотомій, характерних для популістської логіки.

Аналіз наведених вище кейсів дозволяє дійти висновку, що проблемна (популістська) реакція інституцій часто описує самого актора як «загрозу» в цілому та переносить акцент із поведінки на моральну оцінку групи («вони небезпечні як такі»). Легітимна ж антипопулістська реакція має описувати конкретні дії (порушення процедур, тиск на суди, підлив виборів, іноземне фінансування діяльності тощо), обов'язково має ґрунтуватися на верифікованих фактах і правових стандартах. Межа – коли критика переходить від «що вони роблять» до «що вони є».

Крім того, доцільним є виокремлення декількох критеріїв, які дозволили б антипопулістській реакції інституцій бути легітимною, а не проблемною (з точки зору перенасичення тими ж популістськими формами).

I. Критерій плюралізму. Реакцію інституції слід вважати легітимною, якщо в її риторичі є визнання, що навіть небезпечний актор є частиною політичного процесу, доки він діє в межах права. Обмеження повинні мати юридичну форму й процедури (*due process*). Відтак проблемним є виведення політичного актора або його електорату (як у вищенаведеному прикладі реакції Дж. Байдена на прихильників Д. Трампа) за межі легітимного політичного простору («вони – екстремісти») або формування логіки «ці люди не повинні мати політичного впливу як такі». Це є дзеркальним популізмом, про який писав Я.-В. Мюллер у контексті схожості популістів і технократів, адже для обох категорій не існує потреби в демократичній дискусії, адже так легітимізується уявлення, що в політиці немає місця для реальної незгоди, а існує єдине правильне політичне рішення [2, с. 95].

II. Критерій обов'язковості процедури. Ідея К. Шмідта про те, що політичний порядок не може повністю зводитися до норм: у критичні моменти саме рішення, а не правило, визначає, як діяти. «Суверен» у Шмідта – це той, хто здатен вирішити про «виняток», тобто ситуацію, коли звичайний правопорядок не справляється й потребує призупинення заради збереження самого порядку; таким чином, право завжди передбачає наявність політичного рішення, яке стоїть на його межі. Разом із тим видається, що сам по собі популізм не є таким «винятком», але він часто апелює до риторики кризи або створює її, щоб виправдати концентрацію влади й відхід від процедур. І виходячи із того, що відповідно до теорії Шмідта це могло б бути виправданим, реально це є небезпечним, оскільки таким чином розширюється зона «винятку» без реальної екзистенційної загрози: якщо популізм починають трактувати як постійну кризу, це відкриває шлях до систематичного відступу від верховенства права й трансформації його в інструмент політичного рішення. Так, з'являється реальна трансформація антипопулізму в популізм. Зважаючи на вищезазначене, можна вважати легітимною реакцію на популістів, коли така відбувається через існуючі правові механізми (суди, процедури імпідменту, вибори тощо), при збереженні під час кризи загальних засад *due process*. Відтак є проблемним допущення відступу від процедур через «винятковість ситуації» й обґрунтування рішення не нормою, а результатом («це потрібно, щоб їх зупинити»). Тут відбувається перехід від *rule of law* до *rule by law* [7, с. 211].

III. Критерій загальності. Антипопулістські заходи є легітимними, коли мають загальний характер (правила однакові для всіх) і не створюються під конкретного актора. Відтак проблемними є норми або практики фактично спрямовані на нейтралізацію конкретної політичної сили, адже виникає селективність застосування. При цьому є цілком очевидним, що правозастосування конкретної існуючої норми до конкретної політичної сили, яка ставить під сумнів усталений порядок функціонування суспільства, не матиме ознаки селективності й вважатиметься легальною та легітимною.

IV. Критерій риторики як попередження. Як уже вище було показано, захист інституцій від популістських атак має тонку межу із «популізмом у відповідь». Із цього слідує, що є легітимною та риторика, яка пояснює ризики й апелює до захисту інституцій через реальну загрозу їх сталому функціонуванню. Така риторика не зводить політичний конфлікт до моральної або моралізаторської війни. Якщо ж інституція (як у наведеному вище прикладі з виступом у Філадельфії в 2022 році Дж. Байдена) мобілізує через страх і протиставлення, оголошуючи політичних опонентів (які так, є популістами) екстремістами, формуючи образ «ворога демократії» як цілісної відокремленої від політичного процесу групи, то така протидія популізму починає відтворювати популістську схему «ми vs вони». Цей критерій, на відміну від попередніх трьох, є переважно політичним (дискусивним). Якщо попередні три пов'язані з принципами верховенства права та можуть бути інституціоналізованими, то останній стосується способу комунікації та легітимації й не завжди може мати формальне закріплення. Хоча, безумовно, всі критерії мають юридичне значення, адже впливають на те, як застосовується право.

Таким чином, межа між легітимною та легальною антипопулістською реакцією й її популістською трансформацією проходить не по лінії інтенсивності протидії, а радше (і категорично) по лінії збереження процедурної, плюралістичної й універсальної природи права. Антипопулістські заходи (реакція) модифікуються в популізм тоді, коли захист демократичного ладу починає здійснюватися через делегітимацію опонента як такого, селективне застосування права та виправдання відступу від процедур політичною доцільністю. В цілому концепція мілітарної демократії має мало спільного з політичною доцільністю. Демократія навіть у екстремальних умовах має зберігати відданість конституційним цінностям.

З огляду на сформульовані критерії, постає необхідність узагальнення їх значення для теорії та практики конституційної демократії. Запропонована концептуалізація дозволяє розглядати антипопулізм не лише як реактивний інструмент стримування популістських викликів, а й як самостійний фактор, здатний впливати на трансформацію правової системи. У цьому сенсі антипопулізм не є нейтральним щодо принципу верховенства права: залежно від способу його реалізації він може як зміцнювати інституційні гарантії, так і поступово їх підривати.

Ключовим є те, що межа між легітимною протидією популізму та його відтворенням проходить не по інтенсивності або жорсткості заходів, а по їхній відповідності базовим принципам правової держави. Збереження процедурності, універсальності норм і плюралістичного характеру політичного процесу виступає тим критеріальним ядром, яке не може бути порушене навіть за умов політичної кризи. У протилежному випадку право трансформується з системи загальнообов'язкових правил у інструмент досягнення конкретних політичних результатів, що фактично означає перехід від *rule of law* до *rule by law*.

У цьому контексті особливого значення набуває усвідомлення ризику «нормалізації винятку». Як випливає з аналізу ідей К. Шмідта, апеляція до надзвичайності завжди містить у собі потенціал для розширення дискреції влади. Однак на відміну від класичної ситуації екзистенційної загрози, популізм у більшості випадків не створює умов, які об'єктивно вимагали б відступу від правових процедур. Відтак трактування популізму як перманентного стану кризи веде до інституційного закріплення виняткових практик і поступового розмивання правових стандартів.

Запропоновані критерії дозволяють також переосмислити роль риторики в правовому реагуванні. Хоча риторика за своєю природою належить до політичної сфери, вона безпосередньо впливає на правозастосування, формуючи рамки допустимого. Делегітимація політичного опонента як такого, а не його конкретних дій, створює передумови для виправдання селективного застосування права й розширення меж втручання держави в політичний процес. Таким чином, дискурсивний вимір антипопулізму виступає не другорядним, а структурно визначальним фактором трансформації правових практик.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у ході дослідження було доведено, що антипопулізм не може розглядатись як апіорно легітимна або нейтральна реакція конституційної демократії на популістські виклики. Його правова оцінка залежить не від самої мети – захисту демократичного ладу, – а від характеру засобів, за допомогою яких ця мета реалізується.

Парадокс антипопулізму полягає в тому, що стратегії, спрямовані на обмеження популізму, за певних умов можуть відтворювати його власну логіку: дихотомізацію політичного простору, моралізацію конфлікту, делегітимацію опонента як такого, селективне застосування права та виправдання відступу від процедур політичною доцільністю. У такому випадку антипопулізм перестає бути інструментом захисту правової держави й сам набуває ознак практики, що підриває верховенство права.

Водночас не будь-яке обмеження популістських або радикальних акторів є проявом популістської логіки. Легітимна антипопулістська реакція можлива за умови дотримання чітких правових критеріїв: визнання політичного плюралізму, обов'язковості процедури, загальності правових норм і стриманості публічної риторики. Саме ці критерії дозволяють відмежувати конституційний самозахист демократії від політично вмотивованого використання права як інструменту нейтралізації опонентів.

Отже, межа між легітимним антипопулізмом і його популістською трансформацією проходить не за ступенем жорсткості державної реакції, а за її відповідністю принципам верховенства права, процедурної справедливості та політично-

го плюралізму. Демократія має право на самозахист, однак такий самозахист залишається демократичним лише доти, доки він здійснюється через право, а не всупереч йому.

Таким чином, центральне завдання сучасної правової теорії полягає не лише в розробці механізмів протидії популізму, а й у визначенні меж, за якими антипопулістські стратегії самі починають відтворювати популістську логіку та сприяти ерозії конституційного порядку. Ефективна й легітимна протидія популізму можлива лише за умови суворого дотримання процедурних гарантій, недопущення селективного застосування права та збереження відкритості політичного процесу для реальної незгоди. Відмова від цих засад, навіть під приводом захисту демократії, не лише не усуває популістську загрозу, а й сприяє її відтворенню в нових, інституційно легітимізованих формах. Саме тому центральним завданням сучасної правової теорії є не лише розробка механізмів протидії популізму, а й визначення тих меж, порушення яких трансформує антипопулізм у його власну протилежність.

КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ

Немає

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Mudde C. The populist zeitgeist. *Government and Opposition*. 2004. Vol. 39(4). P. 541–563. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x>
- [2] Müller J.-W. What is populism? 2016. Philadelphia, PA : University of Pennsylvania Press. URL: <https://doi.org/10.9783/9780812293784>
- [3] Laclau E. Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Fascism, Populism. 2011. London : Verso.
- [4] Weyland K. The threat from the populist left. *J. Democracy*. 2013. Vol. 24(1). P. 18–32.
- [5] Trump D. Address accepting the presidential nomination at the Republican National Convention. 2016. URL: <https://www.politico.com/story/2016/07/full-transcript-donald-trump-nomination-acceptance-speech-at-rnc-225974>
- [6] CNN. Laura Coates Live (podcast episode). URL: <https://edition.cnn.com/audio/podcasts/laura-coates-live/episodes/4ea760c6-cb44-4308-a0c4-af04009b6584>
- [7] Krygier M. The rule of law: Past, presents, and two possible futures. *Annual Review of Law and Social Science*. 2016. Vol. 12. P. 199–229. URL: <https://doi.org/10.1146/annurev-lawsocsci-102612-134103>
- [8] Schmit C. Political theology: Four chapters on the concept of sovereignty. MIT Press. 1985.
- [9] Loewenstein K. Militant democracy and fundamental rights, I. *American Political Science Review*. 1937. Vol. 31(3). P. 417–432.
- [10] Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (1949, zuletzt geändert 2025). *Basic Law for the Federal Republic of Germany*. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html>
- [11] BVerfGE 5, 85.

REFERENCES

- [1] Mudde, C. (2004). The populist zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 541–563. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x>

- [2] Müller, J.-W. (2016). *What is populism?* Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press. Retrieved from <https://doi.org/10.9783/9780812293784>
- [3] Laclau, E. (2011). *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Fascism, Populism*. London: Verso.
- [4] Weyland, K. (2013). The threat from the populist left. *J. Democracy*, 24(1), 18–32.
- [5] Trump, D. (2016). *Address accepting the presidential nomination at the Republican National Convention*. Retrieved from <https://www.politico.com/story/2016/07/full-transcript-donald-trump-nomination-acceptance-speech-at-rnc-225974>
- [6] CNN. (n.d.). *Laura Coates Live (podcast episode)*. Retrieved from <https://edition.cnn.com/audio/podcasts/laura-coates-live/episodes/4ea760c6-cb44-4308-a0c4-af04009b6584>
- [7] Krygier, M. (2016). The rule of law: Pasts, presents, and two possible futures. *Annual Review of Law and Social Science*, 12, 199–229. Retrieved from <https://doi.org/10.1146/annurev-lawsocsci-102612-134103>
- [8] Schmitt, C. (1922/1985). *Political theology: Four chapters on the concept of sovereignty*. MIT Press.
- [9] Loewenstein, K. (1937). Militant democracy and fundamental rights, I. *American Political Science Review*, 31(3), 417–432.
- [10] Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (1949, zuletzt geändert 2025). *Basic Law for the Federal Republic of Germany*. Retrieved from <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html>
- [11] BVerfGE 5, 85.

Володимир Олександрович Шевела

Аспірант

Кафедра конституційного права України

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: v.o.shevela@nlu.edu.ua

Volodymyr O. Shevela

Postgraduate Student

Department of Constitutional Law of Ukraine

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

e-mail: v.o.shevela@nlu.edu.ua

Рекомендоване цитування: Шевела В. О. Парадокс антипопулізму: відтворення популістської логіки в антипопулістських стратегіях. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2026. Том 33. №3. С. 411–426. <https://doi.org/10.31359/1993-0909.2026.33.3.411>.

Suggested Citation: Shevela, V. O. (2026). The Paradox of Antipopulism: the Reproduction of Populist Logic in Antipopulist Strategies. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 33(3), 411–426. <https://doi.org/10.31359/1993-0909.2026.33.3.411>.

Дата першого надходження статті до видання: 04.05.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.06.2026

Дата публікації (оприлюднення): 30.09.2026

Ця робота ліцензується відповідно до
Creative Commons Attribution 4.0 International License